

't Karnhuisje te Demen

JOS BERTENS

In Demen, een oeverwalddorpje aan de Maas ten noordoosten van Oss, vlakbij het stadje Ravenstein, staat naast een 18e eeuwse boerderij een vreemd achthoekig bouwseltje. Het lijkt zo op het eerste gezicht een hooiberg of een restant van wat eens een molen was. Het is een oud karnhuisje, een voor Brabant wat vreemd aandoend gebouwtje. Evenals bij de boerderij, een Thuisstijl met middenlangsdeel, is ook bij het karnhuisje duidelijk sprake van Gelderse invloed. Een karninrichting in een apart gebouw is voor Brabant ongewoon. Het rundvee op de boerderij werd hier voornamelijk gehouden voor de mest en pas op de tweede plaats voor de melkopbrengst. De keuze van de Provinciale Commissie om dit 'monumentje' te adopteren is dus niet iets wat men typisch Brabants zou noemen. In dat verband denkt men eerder aan een wegkapelletje, een beugelbaan, een schutsboom of dorpspomp. Het feit echter dat het hier nog gaat om een karakteristiek gebouwencomplex uit de Maasstreek, bestaande uit boerderij, bakhuisje, langsdeelschuur en karnhuis, dit alles aantrekkelijk gelegen tegenover het neo-gotische kerkje in de kleine dorpskern, mag deze keuze rechtvaardigen.

Het karnhuisje is op het laatste nippertje behouden gebleven. De eigenaar-agrariër was zo vriendelijk een moderne ligboxenstal een tiental meters verder te situeren. Anders dan bij vele Brabantse boerderijen, waar karakteristieke bijgebouwtjes onder de moderniseringsdrang het veld moesten ruimen, kon dit opstandje gespaard blijven. Gelukkig, tesamen met bakhuis en schuur geeft het charme aan het boerenerf. Modernisering met piëteit voor het oude komt men helaas te weinig tegen. Mede in het kader van de onlangs in het leven geroepen Boerderijstichting Noord-Brabant, die o.a. agrariërs meer bewust wil maken van de eigenheid en aantrekkelijkheid van de typische verschijningsvorm van de boerderij in het Brabantse landschap, heeft de Provinciale Commissie gemeend deze mentaliteitsverandering te moeten stimuleren. Het project heeft tevens een educatieve kant. De historische lijn blijft, indien het oude gespaard wordt, immers zichtbaar. Hoewel karnhuisje en ligboxenstal elkaar qua uiterlijk moeilijk verdragen, vullen ze elkaar wel aan. De evolutie in het agrarische bedrijf van kleinschalige huisnijverheid naar groot-schalige melkproductie blijft voor het nageslacht tastbaar. Aangezien bij oude boerengebouwtjes vorm en functie nauw met elkaar samenhangen, zullen we ons voor

een verdere beschouwing eerst moeten verdiepen in het karnproces.

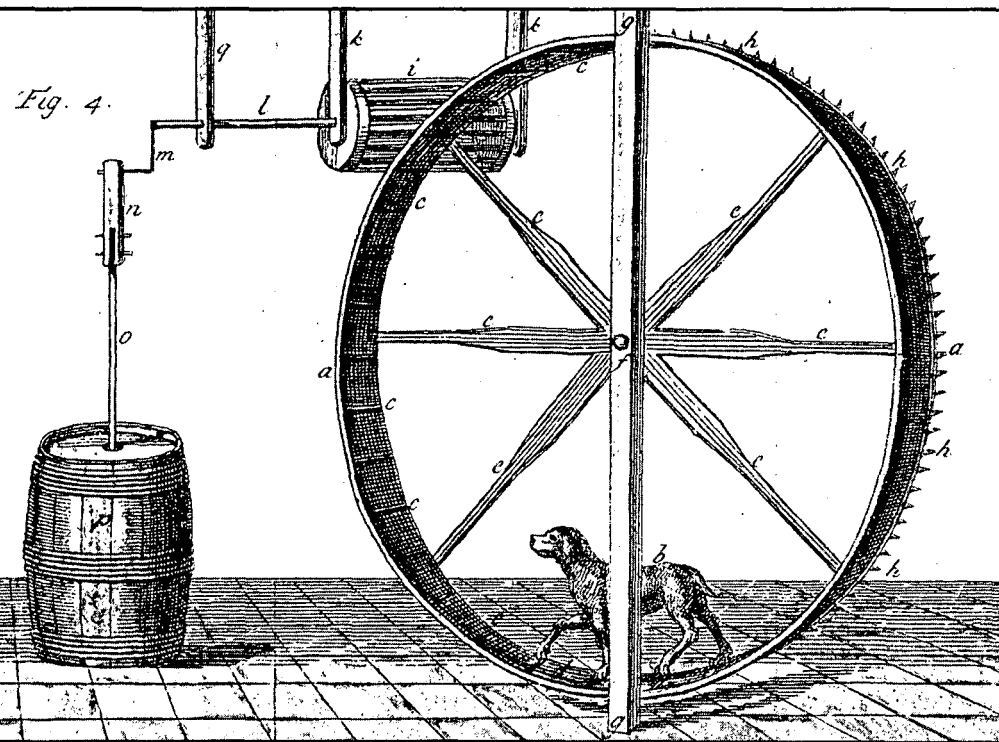
KARNEN

Ten behoeve van de boterbereiding werd vrijwel op elke boerderij gekarnd. Op kleine bedrijfjes voor eigen gebruik, op grotere voor de verkoop. Reeds op schilderijen van Pieter Brueghel de Oude vindt men de karn-ton afgebeeld. Karnen is de gestadige roering van de melk waardoor de boterdelen zich afscheiden van de melkdelen en samenklonten tot kernen of korrels. Deze kernen kan men van de overblijvende melkdelen afscheppen en zo verkrijgt men uiteindelijk een boterkluit. De eenvoudigste en oudste vorm om dit proces op gang te brengen was de stookkarn. Een houten stok met onderaan een ronde schijf met gaten werd in een ton, waarin zich zure room bevond, heftig op en neer bewogen. Dit was zwaar en langdurig

werk. Hoe hoger de melkproductie, hoe groter de karn-ton was en hoe zwaarder het werk. Geen wonder dat men allerlei konstrukties bedacht om dit werk te verlichten. Zo maakte men gebruik van een hefboom, pompkarn, of van een buigzame lat, wipkarn. Soms moest men treden op een plank, treekarn, of maakte men gebruik van een handle, draaikarn. Er werd zelfs gewerkt met raderen en gewichten, raderkarn. Men liet in plaats van de stok de ton bewegen, tuimelkarn. Al deze konstrukties vereisten weinig ruimte en zij werden dan ook aangebracht op de plaats waar normaal gekarnd werd: de woonkeuken, spoelkeuken, melkhok, voorstal of bakhuis.

Anders werd het wanneer gebruik werd gemaakt van hond of paard. Een hondekarn kwam in Brabant veel voor. Tegen de gevel van de stal werd een tredmolen aangebracht, waarin de hond liep (zie tek.). Via overbrenging werd de karnpols (karnstok) in het karnvertrek in beweging gebracht. Vaak stond deze tredmolen in een apart gebouwtje tegen de buitengevel of onder een afdak. Elke boer had zijn eigen manier om de hond aan het lopen te houden. Alleen op grote boerderijen werd gebruik gemaakt van de paardekarn. In Brabant kwam dat voor in de weidestrecken langs de Maas, bij boerderijen behorende tot een kasteel, in West-Brabant, bij grote boerderijen verspreid over de provincie. Een paardekarn was een rosmolen die enkel door een paard werd

voortbewogen. Runderen hadden hiervoor te weinig kracht en uithoudingsvermogen. Het bezit van een paard was dus een vereiste. Het paard bracht een groot kroonwiel met nokken dat bevestigd was aan een houten spil in beweging.

Op plattegronden van boerderijen van rond 1800 ziet men vaak een paardekarn. Het betreft hier voornamelijk boerderijen boven de grote rivieren. Meestal stond deze rosmolen opgesteld op de voorstal. Dit was het geval bij boerderijen die hiervoor voldoende ruimte boden. Een houten overbrenging ging naar de speelkeuken of melkhok waar de karnton stond. Deze stond, anders dan op de tekening, om hygiënische redenen nooit in dezelfde ruimte als waar het paard liep. De zorg voor de boter behoorde tot het werkterrein van de vrouw. De boerinnen gingen met de boter naar de markt waar die werd verkocht in de boterhal. Ook waren er rondreizende opkopers die langs de boerderijen trokken.

In Brabant kwamen veel rosmolens voor, echter zelden om te karnen. Zij werden bijna altijd gebruikt voor het verkrijgen van plantaardige olie (oliemolens) of het grutten van boekweit (gruttermolens). Deze bedrijven waren vergelijkbaar met dat van de molenaar.

KARNHUISJES

Daar waar op de voorstal niet voldoende ruimte was werd ten behoeve van de rosmolen een apart karnhuisje gebouwd. Dit stond meestal pal naast de speelkeuken of bakhuis annex melkhok. Hier bevond zich immers de karnton. Het was doorgaans een achthoekig gebouwtje, rustend op een gebint met een diameter van 5 à 6 meter. Het dak was eveneens achthoekig en uitlopend tot een punt. De punt werd met riet of in latere tijden met een zinken kapje afgedekt. De

wanden waren van riet, fitselstek of gepotdekselde planken. Ook kwam het voor dat het rondom open was, behoudens een laag muurtje. Soms werden de wanden later van steen opgetrokken en kon het een ronde vorm krijgen.

Karnhuisjes kwamen veel voor in Zuid-Holland, Gelderland (Betuwe, Rijk van Nijmegen, noordkant van de Achterhoek), Overijssel (Salland), de Maasstreek in Noord-Brabant en enkele uitlopers naar o.a. West-Brabant, Zeeland en de Veluwe. De boerderijdocumentalist *Jan Kops* (1765-1849) zegt in zijn 'Historia Agriculturae' wanneer hij Het Rijk van Nijmegen beschrijft: 'De karnmolens die met een paard gaan zijn veelal buitenshuis, onder een apart stroodak, als die van hooijberg en doen de karn binnen's huis werken.' Er was in het karnhuisje juist voldoende ruimte voor het paard om rond te lopen. Het liep onder het kroonwiel.

In de Brabantse Maasstreek rondom Ravenstein kwamen veel karnhuisjes voor. De sociaal-economische structuur was dezelfde als die in de Betuwe en het Rijk van Nijmegen: kleine dorpskernen met enkele grote boerderijen waartussen een aantal keuterbedrijfjes. De grote boerderijen waren van het T-huistype, waarvan het voorhuis een halve verdieping had. Deze uitbouw van de oorspronkelijke korte gevel vond plaats in de 18e of vroege 19e eeuw. Van die tijd zullen ook wel de karnhuisjes dateren, aangezien beide uitdrukkingen zijn van welvaart. De stad Nijmegen was het belangrijkste afzetgebied voor de boter, hoewel men vanuit de Maasstreek ook wel naar Den Bosch ging. In Nijmegen had men de boterwaag waar opkopers uit het Kleefse de boter kochten voor afzet in Duitsland.

Met de aanleg van de spoorlijn Den Bosch-Nijmegen kreeg deze handel een nieuwe impuls. Vanuit Ravenstein gingen de boerinnen voortaan met de trein en hadden nog

tijd over om onderweg zaken te doen door elders boter op te kopen om die in de stad te verhandelen.

Tegen het einde van de 19e eeuw ontstonden coöperatieve zuivelfabriekjes die oorspronkelijk nog met handkracht bediend werden. In de Maasstreek werden ze 'handkracht' of 'boterij' genoemd. Ze droegen namen als Concordia en Landmans Hoop. Ook in Demen is de oude boterij nog aanwezig, zij het verbouwd tot woonhuis. De boeren brachten hun melk naar de handkracht en terwijl ze wachtten werd door middel van een met de hand bediende centrifuge het vet en de ondermelk (fiets) gescheiden. De ondermelk nam de boer weer mee naar huis als voer voor het vee, terwijl het vet verwerkt werd tot boter. Deze ging voortaan naar de botermijn en van de winst kreeg de boer zijn evenredig deel.

De oprichting van deze coöperatieve boterijen betekende het einde van het huiskarnen en de rosmolen in de karnhuisjes. Ook in de steden verdween de boterhal en boterwaag. De karnhuisjes werden verbouwd tot wagenshuur, kippenhok, varkens- of kalverstal of werden na verloop van tijd gesloopt. Slechts in Wychen (2x), Heteren, Overasselt en het Brabantse Demen is in deze streek nog een karnhuisje overgebleven. Het karnhuisje in Overasselt bezit bovendien nog het originele binnenwerk.

RESTAURATIE

Het karnhuisje in Demen is identiek aan de andere, alleen staat het opvallend ver van de speelkeuken. De wanden zijn gepotdekseld, hoewel er restanten zijn van besmeerde fitselstek. Onderaan is een gemetseld muurtje van ongeveer een halve meter hoog, ijsselsteentjes. Het wordt momenteel gebruikt als autostalling. Voor de restauratie is een nieuwe rieten kap gepland, herstel van wanden en rekonstruktie van het karnmechanisme. De totale kosten zullen ± f 30.000 bedragen.

'Jos Bertens is secretaris van de provinciale commissie Noord-Brabant.

Bronnen:

- J. Le Francq van Berkheij:* Natuurlijke Historie van Holland (1811).
- Drs. R.C. Hekker en Dr. J.M.G. van der Poel:* De Nederlandse Boerderij in het begin der 19e eeuw. (Uitg. S.H.B.O. 1967).
- Karel Braun en Arie Zwart:* Elseviërs Boeren Antiekboek (Onder redactie van *Mr. Frans Dony*). Historia Agriculturae, Jaarboek uitg. door Het Ned. Agronomisch-Hist. Inst. Dl.V (Gron. 1959).
- A.J. Bernet Kempers:* Oliemolens (Uitg. N.O.M.) In en om de Grutterij (Uitg. N.O.M. Arnhem).